

RUHİYYƏ RZAYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan
rihiya.rzayeva@mail.ru*

NAXÇIVANIN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2010-2018-ci illərdə Sirabçay və Qahabçay hövzəsində yeni aşkar olunan arxeoloji abidələr Eneolit dövrünün tarixləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti olan arxeoloji materiallar vermişdir. Sirab ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı yeni qeydə alınmış abidələrin bəzilərinin Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Uçan Ağıl (Şəkil 1), Uzunoba (Şəkil 2) və Bülövqaya (Şəkil 3) yaşayış yerlərində Ubeyd və Dalma Təpə tipli keramika məmulatı aşkar olunmuş, müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın Arazdan cənubunda yerləşən yaşayış yerləri əsasən Zəngəzur obsidianından istifadə etmişdir. Sirabçay və Qahabçay vadisində yerləşən yaşayış yerlərinin əhalisi də başlıca başlıca olaraq Zəngəzur obsidianından istifadə etmişdir. Bu həmin abidələr arasında əlaqələrin olduğunu təsdiq edən faktlardan biridir.

2013-2018-ci illərdə I Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar onun alt təbəqələrinin Son Neolit dövrünə aid olduğunu, həmçinin I Kültəpədə Eneolit dövrünün erkən mərhələsinin yaxşı təmsil edilmədiyini göstərmişdir. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisində Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün Sirabçay və Qahabçay vadisində aşkar olunan yeni abidələrin əhəmiyyəti artmışdır. Uzunoba, Uçan Ağıl və Bülövqaya yaşayış yerlərinin tədqiqi Urmiya hövzəsi və Mesopotamiya ilə, xüsusilə Xalaf və Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq etmişdir.

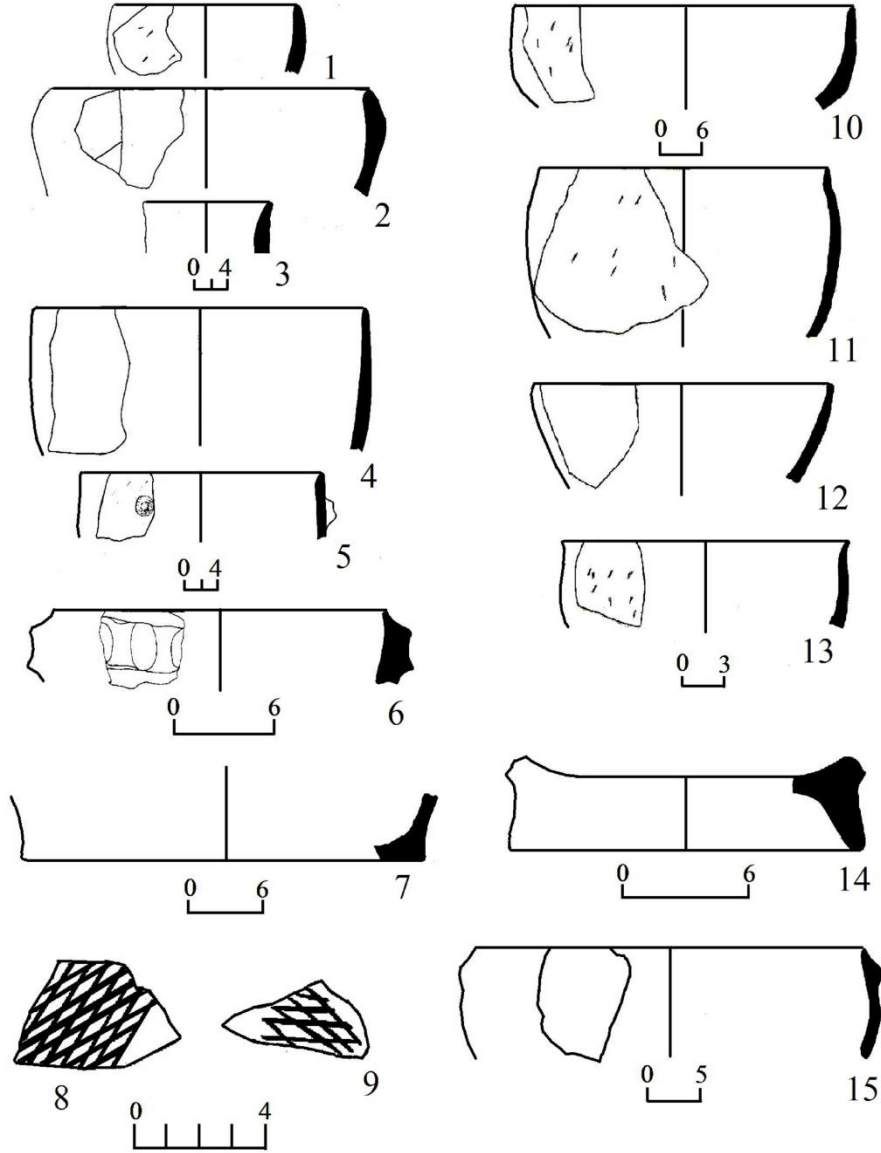
Sirabçay və Qahabçay vadisinin yeni Eneolit abidələri Mesopotamiya və Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin istiqamətini də müəyyən etməyə imkan vermişdir. Hazırda demək olar ki, Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin bir istiqaməti Culfa Kültəpəsindən keçməklə Naxçıvançay və Sirabçay vadisi olmuşdur. Digər tərəfdən tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, istər Şərur rayonunda yerləşən, istərsə də Sirabçay və Qahabçay

vadisində yerləşən arxeoloji abidələrdə aşkar olunan Eneolit mədəniyyəti Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqədə, yerli zəmində inkişaf etmişdir.

Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərinin Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdiyini Ovçular Təpəsinin materialları da təsdiq edir. Ümumiyyətlə, son illər artan faktlar İkiçayarasının qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvan ərazisində formalaşan mədəniyyətlərə müəyyən təsir etdiyini təsdiq edir. Bu təsir müəyyən istehsal sahələrinin inkişafını stimullaşdırmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan abidələrində yayılan boyalı keramika, o cümlədən Uçan Ağıl, Uzunoba və Xələc boyalı keramikası Cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Ubeyd mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur. Sirab ətrafında qeydə alınan Zirincli, Uçan Ağıl və digər yaşayış yerlərində mis filizinin minerallarına rastlanması, Zirincli yaşayış yerində isə mis baltalar tökmək üçün qələbin aşkar olunması bunu bir daha təsdiq edir. Sirab abidələrinin yaxınlığında yerləşən Vayxır və Misdağ mis yataqlarından götürülən filizin spektral analizi onların tərkibinin Naxçıvanın müxtəlif abidələrindən, o cümlədən I Kültəpədən aşkar olunmuş metal əşyaların tərkibi ilə uyğun olduğunu göstərmişdir (7, s. 77-81). Arxeoloji materialların təhlilinə əsaslanaraq demək olar ki, Eneolit mədəniyyətinin Naxçıvanda yayılmasında və İkiçayarası ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsində xammal ehtiyatlarına tələbatın artması da müəyyən rol oynamışdır. Belə hesab etmək olar ki, xammal ehtiyatları arasında mis filizi və obsidian əsas rol oynamışdır. Ehtimal ki, Sirabçay və Qahabçay hövzəsinin qədim sakinləri obsidianın cə-

nub rayonlara ötürülməsində mühüm rol oynamışdır (8, c. 17-24). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisi çaxmaqdaşı yataqları ilə də zəngin olmuşdur. Naxçıvanın mis və mərgümüş yataqları ilə zəngin olması da bu baxımdan əhə-

miyyətli. Bilavasitə Sirabçay hövzəsində mis təzahürlərinin mövcud olması da müəyyən əhəmiyyət daşımaqdadır. Eneolit dövründən geniş istifadə edilən arsenin ən böyük yatağı isə Naxçıvanda Darıdağda yerləşir (7, c. 20).

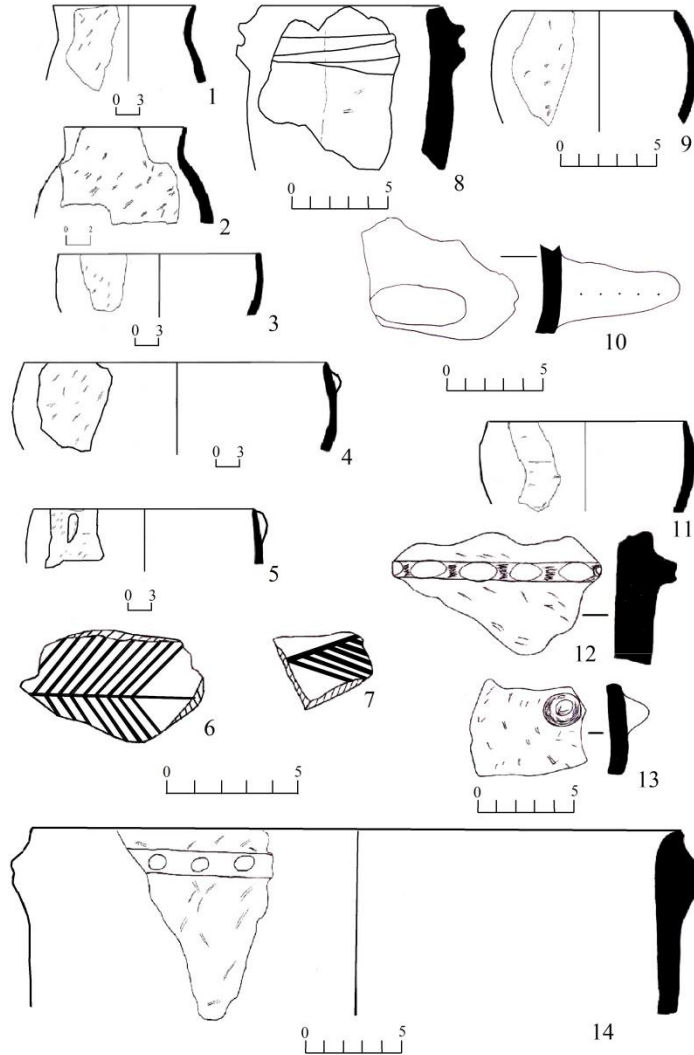
Şəkil 1. Uçan Ağıl yaşayış yerinin keramika məmulatı (V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

Son illər Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqinə xarici ölkə tədqiqatçıları da qoşulmuşdur. Onların bəzisi Azərbaycanın Eneolit mədəniyyəti ilə bağlı deyilən fikirləri qəbul etmiş, bəziləri isə buna qarşı çıxmışlar. Məsələn, B.Helvinqin fikrinə görə, Şimali Ubeyd mədəniyyətinin yayılma arealı Urmiya gölünün şimalına keçməmişdir (15, p. 67). Bəzi tədqiqatçı-

lar Eneolit dövrünün erkən mərhələsi ilə son mərhələsi arasında əlaqə yaratmaqda çətinlik çəkmişlər. Lakin məlum olduğu kimi, tədqiqatçılar Cənubi Qafqazda Xalaf-Ubeyd tipli boyalı keramikanın yayılmasını Şimali Mesopotamiya ilə bağlamışlar (9, c. 41). Bəzi tədqiqatçılar bunun etnik miqrasiya ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşdür (10, c. 407). Bəzi tədqiqatçıların fikrinə

görə isə Xalaf keramikası onun əsas mərkəzindən şimala və şimal-şərqə doğru yayılmışdır (17, p. 111-132). Yuxarıda irəli sürülən fikirlərə bizim münasibətimiz bir mənalı deyil. Araşdırmalar göstərir ki, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan Uruk mədəniyyətinin elementləri hələlik Naxçıvanın Eneolit abidələrində aşkar

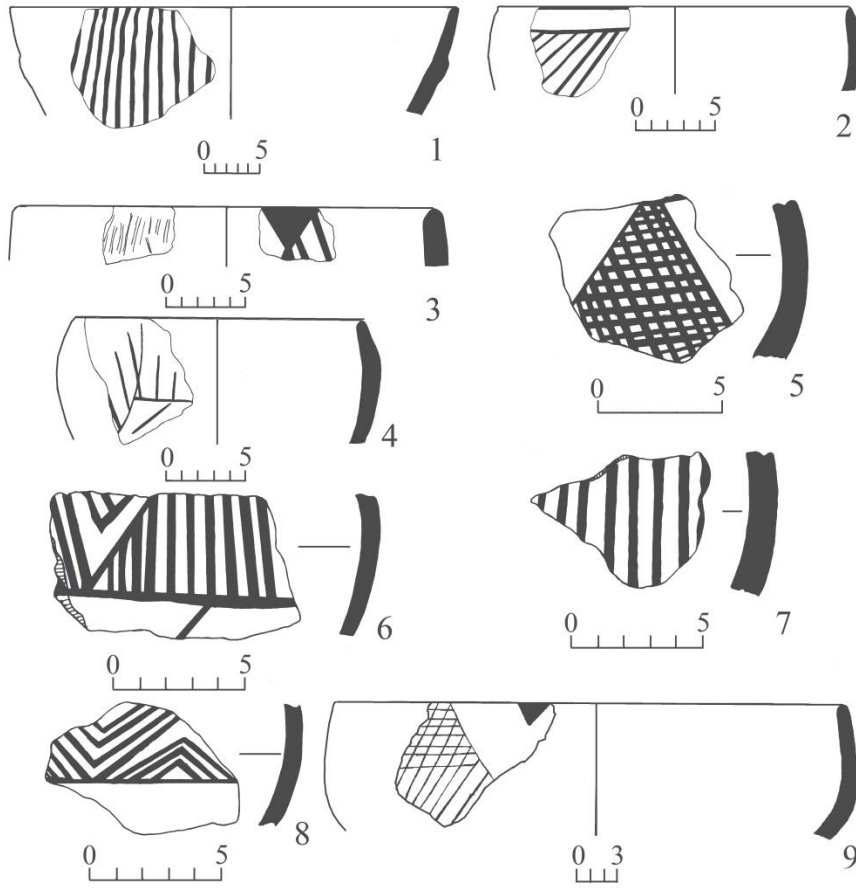
olunmamışdır. Ubeyd mədəniyyətinin təsiri isə Azərbaycanın və Naxçıvanın bir sıra abidələrində özünü açıq şəkildə göstərmişdir. Digər tərəfdən Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin bütövlükdə cənub mədəniyyət mərkəzlərindən, o cümlədən Mesopotamiyadan gətirildiyini söyləmək olmaz.

Şəkil 2. Uzunoba yaşayış yerinin keramikası ((V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

Son illər Naxçıvanda aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı yeni abidələr və xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın Eneolit abidələrindən aşkar olunan keramikası iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı, ya da qırmızı rəngdə bişirilmiş keramika aiddir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu tip keramika Araz çayının orta axarlarından başlayaraq Kür-Araz

ovalığı və Urmiya rayonu da daxil olmaqla Xəzər dənizinə qədər böyük bir ərazidə yayılmışdır (12, c. 117). Naxçıvanda bu tip keramikanın geniş yayıldığı abidələrin bir qrupu da Sirabçay hövzəsindədir. Saman qarışığı olan keramika məmulatı həmçinin I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən də məlumdur (3, c. 57-58). Formasına, bəzən və rənginə görə onlar Eneolit dövrünün keramika məmulatı ilə eynidir.

Şəkil 3. Bülövqaya yaşayış yerinin keramika məmulatı (V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, Ovçulartəpəsinin keramikası Eneolit mədəniyyətinin yeni mərhələsini əks etdirir (12, c. 125). Bu abidənin erkən mərhələyə aid keramika kompleksində ağzının kənarı xaricə qatlanmış qabırq gövdəli küpələr vardır. Onların gövdəsi birdən-birə oturacağına doğru daralır (3, şəkil 21, 1-3, 5). Onlar saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, xaricdən yaxşı hamarlanmış və qırmızı rəngdə bəşirilmişdir. Bəzi qabların xarici səthi cilalanmışdır. Bu tip küpələr Ovçulartəpəsi (2, plate XL, 2), Xələc (5, şəkil 2, 2-3; şəkil 9,1), Sədərək (6, fig.1, 1-4) və Sirab abidələrindən (1, şəkil 2, 1-4) məlumdur. Sirabçay hövzəsinin keramikası texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Ovçulartəpəsinin Eneolit keramikasından müəyyən qədər fərqlənir. Araşdırmalara əsasən artıq demək olar ki, Sirabçay və Qahabçay vadisinin arxeoloji abidələrinin müəyyən hissəsi, xüsusilə Uçan Ağıl və Uzunoba keramikası Ovçulartəpəsindən əvvəlki mərhələyə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sirab ətrafında yeni aşkar olunan abidələrin keramika məmulatı texnoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə I Kültəpə ilə bənzərdir. Lakin keramika məmulatı müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Araşdırmalar göstərir ki, bu abidələrin əksəriyyəti mövsümi xarakterli olmuş, keramika məmulatında daraqvari ornamentdən olduqca az istifadə olunmuş, ya da heç istifadə olunmamışdır. Sirabçay vadisindən aşkar olunan daraqvari ornamentin bəzi nümunələri isə Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatı ilə bənzərdir. Bu yeni aşkar olunmuş abidələrin bir qrupunu Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsi ilə tarixləndirməyə imkan verir (5, p. 81). Lakin Sirabçay vadində yerləşən abidələrin əksəriyyəti Eneolit dövrünün sonu üçün xarakterikdir. Keramika məmulatının tarixləndirilməsində üstünlük karbon analizlərin nəticələrinə verilmişdir. Uçan Ağıldan götürülən kömür nümunələrinin analizi isə e. ə. V minilliyin birinci yarısını göstərmişdir.

Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, saman qarışıq keramika istehsalında hələ Neolit dövründə başlanan ənənələr Son Eneolit dövründə davam etmişdir. Gil məmulatı istehsalındakı ardıcılıq həmçinin daşdan və sümükdən hazırlanmış əmək alətlərində də özünü göstərir. Şübhəsiz ki, Son Eneolit dövründə keramika məmulatının çeşidi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artmışdır, lakin qabların hazırlanma texnologiyası və rəngində ənənəvilik aydın şəkildə izlənilir.

Bununla bərabər, Ovçulartəpəsinin dördkünc formalı arxitekturası I Kültəpənin və Cənubi Qafqazın Eneolit arxitekturasından tamamilə fərqlənir. Dördkünc formalı arxitektura qalıqları Sirabçay vadisində Yeni Yol və Şorsu kimi yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dördkünc formalı arxitektura Azərbaycanın digər abidələri üçün də xarakterikdir. Naxçıvan abidələrinin arxitekturası plan quruluşuna görə Leylatəpə və Böyük Kəsik abidəsi ilə daha çox uyğundur (4, s. 160, şəkil 1). Ovçulartəpəsində son illər aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, bu yaşayış yerinin sakinləri dairəvi planlı arxitektura ilə də tanış imişlər. Bu, həm müəyyən evlərin tikintisində, həm də dairəvi formalı təssərrüfat quyularının tikintisində özünü aydın şəkildə göstərmişdir.

Eneolit dövrünə aid keramika məmulatının müəyyən hissəsi boyalıdır. Boyalı keramika Urmiya hövzəsində yerləşən Göytəpə yaşayış yerinin "M" təbəqəsində də aşkar olunmuşdur. T.B.Braunun fikrinə görə açıq sarı və qırmızı rəngli keramika məmulatının əksəriyyəti təşkil edir. Onlar bəzən saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, bəzən isə anqoblanmışdır (14, p. 20). Anqoblanmış keramika məmulatı bəzən cilalanmış, bəzən isə hislə örtülmüşdür. Keramika məmulatı açıq-qəhvəyi, tünd-qəhvəyi, yaxud qara rəngli boya ilə naxışlanmışdır. Onlar Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd keramikası ilə bənzərdir. T.B.Braun qeyd edir ki, "M" dövrünün keramikası Ubeyd keramikasını tamamilə təkrar etmir. Lakin onlar Ubeyd keramikası ilə bənzərdir. Onun fikrinə görə Arpaçiyada aşkar edilmiş Xalaf tipli qabların biri Göytəpənin "M" dövründən aşkar olunan keramika məmulatı ilə bənzərdir. Culfa Kültəpəsində də xeyli boyalı keramika parçası aşkar olunmuşdur.

Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı Muğan düzündə Əliköməktəpəsi, Urmiya hövzəsində Göytəpə, Yanıqtəpə, Culfa yaxınlığındakı Kültəpə (20, p. 23) və digər abidələrdən aşkar edilmişdir.

Muğan düzənliyindən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq açıq sarı anqobludur, lakin şabalıdı və gilənarı rəng tonlarına da rast gəlinir (12, c. 125). Muğan və Mil düzündən aşkar olunmuş boyalı keramikanın bəzi nümunələri dalğalı xətlər, təpəsi aşağı çevrilmiş, bir-birinin içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır. Naxışlar başlıca olaraq qabların ağzının kənarına çəkilmiş boyalı kəmərdən aşağıya doğru uzanır. Bu tip bəzəmə motivi Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Əliköməktəpəsi üçün bir-birinin içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlama üsulu xarakterikdir. Lakin bununla bərabər, torşəkili və qövşşəkili ornamentə də rast gəlinir. Bu motivdə naxışlanmış boyalı keramikaya İraqın şimal-qərbində və İranda rast gəlinmir (12, c. 126). İ.H.Nərimanov Əliköməktəpəsinin boyalı keramikasını Xalaf qabları ilə, xüsusilə Təpə-Quranın e.ə.VI minilliyə aid boyalı keramikası ilə müqayisə etmişdir (12, c. 126). Mil düzünün və Təpə-Quranın boyalı keramika məmulatının bənzərliyi R.M.Munçayevin də diqqətini çəkmişdir (11, c. 127).

Beləliklə, müqayisəli araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Sirabçay vadisinin qırmızı anqob üzərindən naxışlanmış, Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramikası Son Neolit ənənələrini davam etdirmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Eneolit dövrünün boyalı keramikası Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Hacı-Firuz yaşayış yeri üçün də xarakterik olmuşdur. Culfa Kültəpəsindən aşkar olunan keramika məmulatı Ubeyd mədəniyyətinin boyalı keramikası ilə bənzərdir. C.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit dövrlərində özünəməxsus mədəni ənənələrin olmasına baxmayaraq Son Eneolit dövründə Urmiya hövzəsinin abidələrinə Ubeyd ənənələrinin daxil olması ilə xarakterizə olunur (19, p. 71). Bu tip keramika həmçinin Barujtəpədən aşkar olunmuşdur.

Xalaf-Ubeyd stilində naxışlanmış kasa tipli qablardan biri Şərur rayonun İbadulla kəndi ya-

xınlığında yerləşən Şortəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Bu kasa qəhvəyi rənglə bir-biri içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır. Naxışlar qabın ağzının kənarına çəkilmiş enli zolaqdan ayrılır. Bu tip naxışlama Xalaf-Ubeyd keramikası üçün xarakterikdir.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Naxçıvanın Eneolit abidələrində meydana gələn boyalı keramikanın böyük bir hissəsi yerli istehsalın məhsulu olmuşdur. Şərur rayonunda yerləşən Xələc yaşayış yerindən də xeyli boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Xələc boyalıların bir qrupu Neolit dövrünün son mərhələsi, digərləri isə Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Onları üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan keramika məmulatı birbaşa qabların qırmızı rəngli saxsısı üzərinə qırmızı və qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Onların hamısı saman qarışıqı olan gildən hazırlanmış və cilasızdır. Bəzilərinin tərkibində həmçinin iri qum qarışıqı izlənilir. Sirabçay vadisində bu üsulla naxışlanmış qablar Yeni Yol abidəsindən məlumdur.

İkinci qrupa daxil olan keramika məmulatı saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır. Naxışlar qabların cilalanmış səthinə çəkilmişdir. Bəzi qablar qəhvəyi rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Bəzi keramika məmulatı qarışıqı olmayan gildən hazırlanmış, qırmızı rənglə boyanaraq yaxşı cilalanmışdır. Bəziləri cilasızdır.

Üçüncü qrupa daxil olan qablar naxışlanması ilə fərqlənir. Onların naxışlanmasında hissə, yaxud sürmə istifadə edilmişdir. Bu qablar saman qarışıqı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Bu tip keramika əsasən Son Eneolit dövrünə aiddir. Son Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı həmçinin Ovçular-təpəsindən aşkar olunmuşdur. Onların bəzisi birbaşa qabların saxsısı üzərinə çəkilmiş xətlərlə, digərləri isə qabların cilalanmış səthinə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Xələc və Ovçular-təpəsindən aşkar olunan bu qabların bəzisi buta ilə naxışlanmışdır.

Naxçıvandan aşkar edilmiş boyalı keramikanın araşdırılması onların ən azından iki variantının yerli istehsal məhsulu olduğunu göstərir. Qırmızı anqoblu boyalı keramika məmulatı isə böyük ehtimalla idxal olunmuş mallara bənzədilərək yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Amma Ovçular-təpəsində aparılan araşdırmalar

zamanı bir ədəd idxal malına da rast gəlinmişdir. Şübhəsiz ki, bu faktlar Ubeyd tayfaları ilə Naxçıvanda yaşayan tayfalar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyini təsdiq edir. Qırmızı anqoblu boyalı keramika həmçinin Sirabçay hövzəsində yerləşən Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuş qablar başlıca olaraq qırmızı rənglə anqoblanmış, qara rənglə naxışlanmışdır. Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərindən götürülən kömür qalıqlarının analizi bu tip keramikanın e. ə. V minilliyin birinci yarısında meydana gəldiyini göstərir. Ovçular Təpəsindən götürülən bəzi kömür nümunələrinin də analizi e. ə. V minilliyin ortalarını göstərmişdir.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Naxçıvanda həm Xalaf-Ubeyd tipli keramika məmulatının təsiri özünü göstərməkdədir. Şərqi Anadoluda Çolpantəpədən aşkar olunan Ubeyd tipli boyalı keramika (18, p. 80, plate I, 1) göstərir ki, Ubeyd mədəniyyətinin təsiri Urmiya hövzəsindən xeyli uzaqlara yayılmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sirabçay vadisinin Eneolit abidələri qırmızı və sarı rəngli saman qarışıqı olan keramika ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, burada qırmızı rəngli keramika ilə bərabər həmçinin sarı, qəhvəyi və qara rəngli keramikaya da rast gəlinir. Naxçıvanın qırmızı anqoblu keramikasını texnoloji xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olan keramika saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır, lakin naxışsızdırlar. İkinci qrupa daxil olan keramika bundan fərqli olaraq qara, bəzən isə qəhvəyi rənglə naxışlanmışdır. Qırmızı anqoblu keramikanın bəzi nümunələri yaxşı cilalanmış, lakin naxışlanmamışdır.

Sirabçay vadisinin Eneolit keramikası arasında ağzının kənarında dəşik açılmış kasa tipli qablar üstünlük təşkil edir. Ağzının kənarında dəşik açılmış bu tip kasalar Anadolunun Neolit abidələrindən və I Kültəpənin alt qatlarından aşkar olunmuşdur. Sirabçay vadisində aparılan araşdırmalar zamanı Neolit və Eneolit qablarında dəşik açma texnikasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Məlum olmuşdur ki, Neolit dövründə gil qablar bişirildikdən sonra onların gövdəsində burğu üsulu ilə dəşik açılmışdır. Bu dəşiklər bəzən dekorativ xarakter daşısa da bəzən də qabların təmir

edilməsinə xidmət etmişdir. I Kültəpədə O.H.Həbibullayev tərəfindən aşkar olunan çölmək tipli qablardan biri bu baxımdan diqqətçəkicidir. Bu qabın bütün gövdəsi dairəvideşiklərlə əhatələnmişdir. Şübhəsiz ki, bu tipdeşiklər dekorativ xarakter daşımamışdır.

Sirabçay vadisinin abidələrindən, xüsusilə Sərin Bulaq, Yeni Yol, Şorsu, Zirinclidən tapılan konusvari gövdəli kasaların ağzının kənarı bir, bəzən isə iki sıra dairəvideşiklərlə əhatə edilmişdir. Bu tipdeşiklər həm dekorativ, həm də praktiki xarakter daşımamışdır. Eneolit dövründə qabların ağız kənarında açılandeşiklər Neolit dövründən fərqli olaraq qablar bişirilmədən əvvəl icra edilmişdir. Deşiklər bəzən tam açılmamış yarımçeyq qalmışdır. Ümumiyyətlə, Eneolit dövrü qablarında açılandeşiklər səliqəsizliyi ilə fərqlənir və demək olar ki, tam açılmamışdeşiklər keramika ustalarının tələskənliyi ilə bağlı olmuşdur.

Uçan Ağıldan tapılan tək-tək nümunələrə əsasən demək olar ki, qabların bişirilməsindən əvvəl bu tipdeşiklərin Eneolit dövrünün erkən mərhələsindən başlanmışdır. Culfa Kültəpəsində bu tipdeşikli keramika nümunələri VII təbəqədən aşkar olunmuşdur (13, p. 114, fig. 13, 5, 6). V. Baxşəliyevin fikrinə görə, keramika məmulatında bu üsulladeşik açılması e. ə. V minillikdən əvvələ aid olmamışdır (8, c. 17-24). Ehtimal ki, bu tip qablar köçəri maldar tayfalar tərəfindən süd məhsullarının istehsalında istifadə olunmuşdur.

Bizim fikrimizə görə, Cənubi Qafqaz abidələrində bu tip keramikanın "Sioni keramikası" adlandırılması və buna uyğun olaraq Son Eneolit abidələrinin «Late Sioni Ware site» (16, p. 321-325) kimi xarakterizə olunması düzgün olmamış və arxeoloji materialların dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Tipik "Sioni keramikası" Cənubi Qafqazın yaşayış yerlərində olduqca az rastlanır. Qara rəngli və qum qarışığı olan Sioni keramikasından fərqli olaraq Cənubi Qafqazın, o cümlədən Sirabçay vadisinin keramika məmulatı saman qarışıq olması, qırmızı və sarı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın keramika məmulatı Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun keramikası ilə bənzərdir. Naxçıvan keramikasının yaxın bənzərləri də Urmiya höv-

zəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Lakin qırmızı anqoblu keramika daha çox Azərbaycan abidələri ilə bənzərdir. Ovçular təpəsindən aşkar olunan keramikanın da yaxın bənzərləri Norşuntəpədən məlumdur. Lakin məlum olduğu kimi, Norşuntəpə keramikası qəhvəyi rəngli, Naxçıvan abidələrinin keramikası isə qırmızı rənglidir. Bu tip keramika Yanıqtəpə, Göytəpə və Azərbaycanın digər abidələrində yayılmışdır. Qırmızı rəngli keramika Azərbaycanın cənub rayonlarının və Naxçıvanın ümumi fərqləndirici xüsusiyyətidir. Qırmızı anqoblu keramika həmçinin Urmiya hövzəsinin şərq rayonlarında geniş yayılmışdır. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məsulu olmuşdur (12, s. 163-164).

Tədqiqatlar göstərir ki, Neolit dövründən başlayaraq Naxçıvanda saman qarışığı olan keramika istehsal edilmişdir. Bu I Kültəpədə aparılan araşdırmalarla təsdiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda başlıca olaraq qırmızı və sarı rəngli keramika yayılmışdır. Lakin boz, qəhvəyi və qara rəngli keramikaya da rast gəlinmişdir. Naxçıvanda saman qarışığı olan qırmızı rəngli keramika Son Eneolit dövründə istehsal edilmişdir. Lakin Son Eneolit dövründə keramika məmulatının çeşidi xeyli artmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan abidələrində, o cümlədən Naxçıvanda daraqvari alətlə naxışlanmış keramika məmulatı Son Eneolit dövründə geniş yayılır. Lakin Sirab abidələrinin keramika məmulatında daraqvari ornament olduqca azdır. Sirabçay vadisi abidələrinin keramika məmulatının araşdırılması daraqvari ornamentin Eneolit dövrünün erkən mərhələsində meydana gəldiyini göstərir. Eneolit dövrünün əvvəllərinə aid bu tip ornament daha səliqəli və incə naxışlı olması ilə fərqlənir. Son Eneolit dövründə daraqvari ornamentin səliqəsizləşdiyini Ovçular Təpəsinin timsalında görmək mümkündür.

Sirab yaxınlığında mövsümi yaşayış yerlərinin aşkar olunması Eneolit dövrünün orta və son mərhələsində yarımköçəri maldarlığın inkişaf etdiyini göstərir. Bu abidələrdən aşkar olunmuş keramika məmulatı texnoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə I Kültəpə keramikasından fərqlənmir. Bu keramika məmulatının istehsalında ardıcılığı müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, I Kültəpənin boyalı

keramikası cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Xalaf mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı qabların meydana gəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu hadisəni müəyyən qrup əhalinin Mesopotamiyadan şimala, o cümlədən Azərbaycana doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır. Ola bilsin ki, boyalı keramika cənubdan müəyyən əhali qrupunun miqrasiyası ilə gətirilmişdir. Lakin bu o demək deyildir ki, Azərbaycanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri digər rayonlardan gətirilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, yerli ənənələr burada Neolit dövründən mövcud olmuşdur. I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən boyalı keramikanın aşkar olunması bunu təsdiq edir. Digər tərəfdən, bu ərazi Paleolit dövründən başlayaraq məskunlaşdırılmışdır. Naxçıvanda, Şərqi Anadolu abidələrində olduğu kimi boyalı qabların istehsalı geniş yayılmamış və fakturasına görə fərqlənmişdir. Demək olar ki, Şimali Mesopotamiya ilə əlaqələr və bu mədəniyyətlərin şimala təsiri iqtisadi-mədəni əlaqələrin nəticəsində mümkün olmuşdur. Lakin Ovçulartəpəsindən aşkar olunan fauna qalıqlarının tədqiqi miqrasiya proseslərinin də mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Fikrimizcə, bu miqrasiyalar iqtisadi-mədəni əlaqələrlə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 154 s.
3. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
4. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V., Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
6. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərek, Bakı: Elm, 2011, 184 s.
7. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: ЭЛМ, 2005 120 с.
8. Бахшалиев В. Б. Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 17-24.
9. Кушнарера К.Х., Чубинишвили Т.Н., Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970, 190 с.
10. Мартиросян А.А. Армения в эпохи бронзы и раннего железа. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1964, 313 с.
11. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука, 1975, 414 с.
12. Нариманов И.Г., Культура древнейшего земледельческого - скотоведческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.
13. Akbar Abadi, Hamid Khatib Shahidi, Christine Chataigner, Kamalaldin Niknami, Nasir Eskandari, Mehdi Kazempour, Alireza Pirmohammadi, Javid Hoseinzadeh, Ghader Ebrahimi. Excavations at Kultepe (Hadishahr) North -Western Iran, 2010. First Preliminary Report // ANES, 2014, 51, p. 33-165
14. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London, John Murray, 1951, 280 p.
15. Helwing B. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p. 63-70.
16. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus / Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica XI, Paris: 2000, 321-325.
17. Le Blanc S.A. and Watson P.J. Comparative statistical analysis of painted pottery from seven Halafian sites. Paleorient. Chicago, 1973, vol. 1, p. 111-132.
18. Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDUCTIONS, 2007, p. 77-94.
19. Stephan K., Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in Iranisch-Azarbaidjan // AMI, 1990, band 23, p 59-71
20. Stephan K., Archaologische Fundplatze in Iranisch-Ost-Azerbaidjan // AMI, 1984, band 17, p 13-134.

Summury

Ruhiyye Rzaeva

Features of Chalcolithic Age ceramics of Nakhchivan

Studies of new archaeological sites of the Sirabçay and Kakhabçay valleys have revealed archaeological materials that are important for dating the Chalcolithic Age. A certain group of archaeological sites identified by studies from 2010-2016 belong to the early Chalcolithic period. Studies of such settlements as Uçan Ağıl Uzunoba revealed ceramic products that belong to the cultures of Obeid and Dalma Tepe. The new monuments of Sirabçay and Kakhabçay are important for determining the direction of communications with the monuments of Mesopotamia and the Urmia lake basin, as well as the three-stage development of the Chalcolithic culture of Nakhchivan.

Keywords: *Chalcolithic Age, Obeid culture, Dalma Tepe, Mesopotamia, Urmia basin, Nakhchivan*

Резюме

Рухиййе Рзаева

Особенности энеолитической керамики Нахчывана

Исследованиями новых археологических памятников долины Сирабчай и Кахабчай выявлены археологические материалы, которые имеют важное значение для датировки энеолитического периода. Определенная группа археологических памятников, выявленных исследованиями 2010-2018 годов относятся к раннему периоду энеолита. Исследованиями же таких поселений как Учан Агыл Узуноба выявлены керамические изделия, которые принадлежать культурам Обеид и Далма Тепе. Нововыявленные памятники Сирабчай и Кахабчай имеют значение для определения направления коммуникаций с памятниками Месопотамии и бассейна озера Урмия, а также трехэтапного развития энеолитической культуры Нахчывана.

Ключевые слова: *Энеолитический период, культура Обеид, Далма Тепе, Месопотамия, Урмийский бассейн, Нахчыван.*